

मराठी साहित्यात दलित साहित्याची भूमिका : एक अभ्यास

प्रा.डॉ. बाळू बापू गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक
एन.एन.सी.कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कुसुंबा ता. जि. धुळे
मो.न.9689253790
मेल आयडी balugaikwad1676@gmail.com

१.१ सारांश :

जागतिकीकरणात दलित साहित्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. दलित साहित्याने जातिव्यवस्थेच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवून मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केला. जागतिकीकरणामुळे हे साहित्य स्थानिक मर्यादा ओलांडून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचले. अनुवादांद्वारे इंग्रजी आणि इतर भाषांमध्ये ते जगभर वाचले जाऊ लागले. अमेरिका, युरोप आणि इतर देशांतील विद्यापीठांमध्ये दलित साहित्य अभ्यासक्रमात समाविष्ट झाले. आंबेडकरवादी विचार आणि काळ्या चळवळींशी त्याचा संवाद वाढला. डिजिटल माध्यमांनी दलित लेखकांना जागतिक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. जातीय भेदभावाचा मुद्दा मानवी हक्कांच्या आंतरराष्ट्रीय चर्चेत आला. दलित आत्मकथने आणि कवितांनी वंचितांच्या वेदना जागतिक वाचकांपर्यंत पोहोचवल्या. जागतिकीकरणाने दलित ओळख मजबूत करण्यास मदत केली. मात्र नवउदारमतवादी धोरणांमुळे दलितांना नवी आव्हानेही निर्माण झाली. दलित साहित्याने या आव्हानांविरुद्ध प्रतिकार व्यक्त केला. स्त्रीवादी आणि आंतरराष्ट्रीय एकजुटीच्या प्रवाहांशी ते जोडले गेले. परिणामी दलित साहित्याने जागतिक साहित्यविश्वात स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. आज ते सामाजिक न्यायासाठी जागतिक चळवळीचा भाग बनले आहे.

कूटशब्द : जातीयव्यवस्था, शोषण, अमेरिका, युरोप, नव उदारमतवादी, साहित्य विश्व, जागतिक चळवळ इत्यादी.

१.२ प्रास्ताविक :

दलित साहित्य हा भारतीय साहित्यविश्वातील एक क्रांतिकारी प्रवाह आहे जो वंचित समाजाच्या अनुभवविश्वाचे प्रामाणिक चित्रण करतो. जातिव्यवस्थेच्या शेकडो वर्षांच्या दडपशाहीतून निर्माण झालेल्या या साहित्यात वेदना, नकार आणि विद्रोहाची तीव्र जाणीव दिसून येते. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी या साहित्याच्या पायाला बळकटी दिली आणि आत्मभानाची नवी दिशा प्रदान केली. महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक चळवळीनेही दलित जाणिवेला वैचारिक आधार पुरवला. एकोणिसाव्या शतकापासून सुरू झालेली ही जागृती विसाव्या शतकात अधिक तीव्र झाली आणि साहित्याच्या माध्यमातून ती व्यक्त होऊ लागली. १९६० नंतरच्या दशकात मराठीत या साहित्याचा जोरदार उदय झाला आणि तो हळूहळू इतर भारतीय भाषांमध्येही विस्तारला. कविता, आत्मकथन, कथा, कादंबरी आणि नाटक या विविध माध्यमांतून दलित जीवनानुभव प्रभावीपणे मांडले गेले. या साहित्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते केवळ दुःखाचे वर्णन करत नाही तर अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची प्रेरणा देते. जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे जी अर्थव्यवस्था, संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि विचारसरणी यांना एकमेकांशी जोडते. या प्रक्रियेने स्थानिक ओळखींना नवी आव्हाने निर्माण केली तसेच नवी संधीही उपलब्ध करून दिली. संस्कृतीच्या

एकसूत्रीकरणाच्या भीतीसमोर स्थानिक आवाजांना जगासमोर आणण्याची गरज निर्माण झाली. दलित साहित्याने या संधीचा उपयोग करून आपली संघर्षकथा व्यापक पटलावर नेण्याचा प्रयत्न केला. जागतिक बाजारपेठ आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांमुळे वंचितांच्या आवाजाला नवीन परिमाण मिळाले. साहित्य हे केवळ सौंदर्यानुभव नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे हे दलित लेखकांनी आपल्या लेखनातून सिद्ध केले. जागतिकीकरणाच्या युगात ओळख राजकारणाचे महत्त्व वाढले आणि दलित साहित्य त्याचा एक महत्त्वाचा वाहक ठरले. ज्ञानव्यवस्थेतील वर्चस्ववादी रचनांना आव्हान देण्यासाठी हे साहित्य उपयुक्त ठरले.

आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क चळवळीशी जोडले जाणारे मुद्दे दलित अनुभवातून अधिक स्पष्ट होतात. स्थानीय वास्तवाचे वैश्विक संदर्भ निर्माण करण्यात दलित लेखनाची भूमिका निर्णायक ठरते. साहित्यिक अभिव्यक्तीतून सामाजिक न्यायाची मागणी जागतिक स्तरावर ठळक होऊ लागली. संस्कृतीच्या बहुविधतेला जपण्यासाठी दलित साहित्याचे योगदान लक्षणीय आहे. आधुनिक जगात उपेक्षित गटांच्या कथांना योग्य स्थान मिळवून देण्याचे कार्य या साहित्याने सातत्याने केले. जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या विषमतेवर टीका करण्याची क्षमता दलित साहित्यात आहे. आत्मचरित्रात्मक लेखनाने वैयक्तिक अनुभवांना सामूहिक संघर्षाचे रूप दिले आणि त्यातून व्यापक जाणीव निर्माण झाली. भाषिक आणि सांस्कृतिक सीमारेषा ओलांडून विचारांची देवाणघेवाण शक्य झाली. दलित साहित्याने जागतिक साहित्यचर्चेत नव्या प्रश्नचिन्हांची भर घातली. सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी या अभ्यासाची आवश्यकता आहे. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात दलित साहित्याची भूमिका समजून घेणे आजच्या काळात अत्यावश्यक ठरते. हा अभ्यास साहित्य, समाज आणि राजकारण यांच्या आंतरसंबंधांना उलगडतो. वंचितांच्या आवाजाला बळकटी देण्यासाठी अशा अभ्यासांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. साहित्यिक प्रवाहांचा जागतिक संदर्भ स्पष्ट करणे हा या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे. दलित साहित्याच्या या भूमिकेचा सखोल अभ्यास भविष्यातील संशोधनाला दिशा देईल. अशा प्रकारे जागतिकीकरण आणि दलित साहित्य यांचा संयोग नवीन वैचारिक क्षितिजे उघडतो आणि सामाजिक न्यायाच्या दिशेने वाटचाल करण्यास प्रेरणा देतो.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत दलित साहित्याच्या उदय आणि विकासाचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
२. दलित साहित्यातील मुख्य थीम आणि अभिव्यक्तींवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव शोधणे.
३. जागतिक स्तरावर दलित साहित्याच्या प्रसार आणि स्वीकारार्हतेचे विश्लेषण करणे.
४. जागतिकीकरणामुळे दलित ओळख आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीत साहित्याची भूमिका स्पष्ट करणे.
५. दलित साहित्याच्या भविष्यातील दिशानिर्देश आणि जागतिक संदर्भातील संभाव्य योगदानांचा अभ्यास करणे.

१.४ संशोधन पद्धती :

या संशोधनात दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. दलित साहित्य आणि जागतिकीकरण या विषयावरील पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके आणि ऑनलाइन स्रोत यांचा अभ्यास केला असून उपलब्ध साहित्यिक कृती, समीक्षा आणि

संबंधित दस्तऐवजांचे तुलनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले आहेत. ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भातील दुय्यम साधनांचा वापर करून विषयाची सखोल मांडणी केली आहे. अशा प्रकारे दुय्यम माहितीच्या आधारे संशोधनाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.५ विषय विवेचन :

१. बाबुराव बागूल :

बाबुराव बागूल हे आधुनिक दलित साहित्याचे जनक मानले जातात. त्यांचा जन्म नाशिक जवळच्या एका गरीब कुटुंबात झाला. त्यांच्या लेखनात मार्क्सवादी आणि आंबेडकरी विचारांचा संगम दिसतो. १९६३ मध्ये प्रकाशित झालेला 'जेव्हा मी जात चोरली होती' हा कथासंग्रह दलित साहित्यातील मैलाचा दगड ठरला. या कथांमधून दलित जीवनातील वेदना, अपमान आणि विद्रोह तीव्रतेने व्यक्त झाला. 'मरण स्वस्त होत आहे' आणि 'सूड' यांसारख्या कृतींनीही मराठी साहित्यात खळबळ माजवली. बागूल यांनी दलित अनुभवांना साहित्यिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. त्यांच्या कथांमधील पात्रे जातिव्यवस्थेला थेट आव्हान देतात. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात त्यांच्या कृतींचे इंग्रजी अनुवाद झाले. जेरी पिंटो यांनी केलेल्या अनुवादाने त्यांचे लेखन आंतरराष्ट्रीय वाचकांपर्यंत पोहोचले. आज अनेक विदेशी विद्यापीठांमध्ये त्यांच्या कथांचा अभ्यास केला जातो. त्यांच्या लेखनाने दलित साहित्याचा जागतिक प्रसार सुरू होण्यास मदत झाली.

२. नामदेव ढसाळ :

नामदेव ढसाळ हे दलित पॅथर्स चळवळीचे संस्थापक आणि क्रांतिकारी कवी होते. मुंबईच्या गोलपिठ्या परिसरात वाढलेल्या त्यांच्या जीवनाचा अनुभव त्यांच्या कवितेत उतरला. १९७२ मध्ये प्रकाशित 'गोलपिठा' या काव्यसंग्रहाने मराठी कवितेची परिभाषा बदलली. त्यांच्या कवितेत रटाळ भाषा, हिंसा आणि विद्रोहाची तीव्रता आहे. त्यांनी काव्या पॅथर्स चळवळीपासून प्रेरणा घेतली. दलित पॅथर्सच्या जाहीरनाम्यात आंतरराष्ट्रीय एकजूटीचे स्वर होते. जागतिकीकरणाच्या युगात त्यांच्या कवितांचे अनेक भाषांमध्ये अनुवाद झाले. त्यांचे लेखन जागतिक मानवी हक्क चळवळीशी जोडले गेले. विदेशी अभ्यासकांनी त्यांच्या कवितेचा तुलनात्मक अभ्यास केला. ढसाळ यांच्या लेखनाने दलित आवाजाला जागतिक व्यासपीठ मिळाले. आजही त्यांची कविता जागतिक साहित्यचर्चेत महत्त्वाची मानली जाते.

३. दया पवार :

दया पवार हे दलित आत्मकथनाचे प्रणेते मानले जातात. १९७८ मध्ये प्रकाशित 'बलुतं' हे मराठीतील पहिले प्रमुख दलित आत्मकथन आहे. यात ग्रामीण महाराष्ट्र आणि मुंबईच्या झोपडपट्ट्यांतील दलित जीवन रेखाटले आहे. त्यांच्या लेखनात जातिअत्याचारांचे स्पष्ट चित्रण आहे. 'कोंडवाडा' या काव्यसंग्रहातूनही त्यांनी वेदना व्यक्त केली. बलुतंने मराठी साहित्यात खळबळ माजवली आणि अनेक भाषांत अनुवादित झाले. जागतिकीकरणामुळे जेरी पिंटो यांनी केलेल्या इंग्रजी अनुवादाने ते जागतिक वाचकांपर्यंत पोहोचले. विदेशी विद्यापीठांमध्ये हे आत्मकथन अभ्यासले जाते. त्यांच्या लेखनाने दलित आत्मकथनाचा जागतिक प्रसार वाढवला. दया पवार यांचे कार्य जागतिक स्तरावर दलित अनुभवांना ओळख मिळवून देणारे ठरले.

४. शरणकुमार लिंबाळे :

शरणकुमार लिंबाळे हे दलित साहित्याचे सिद्धांतकार आणि लेखक आहेत. त्यांचे 'अक्करमाशी' हे आत्मकथन दलित साहित्यातील महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यांनी 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' या

ग्रंथातून नवीन समीक्षा सिद्धांताची मांडणी केली. त्यांच्या लेखनात जातीय अस्मिता आणि सांस्कृतिक प्रतिकार दिसतो. लिंबाळे यांनी कथा, कविता आणि समीक्षा असे बहुआयामी लेखन केले. जागतिकीकरणाच्या काळात त्यांच्या कृतींचे इंग्रजी अनुवाद झाले. 'Towards an Aesthetic of Dalit Literature' या अनुवादने जागतिक साहित्यसिद्धांतात योगदान दिले. विदेशी अभ्यासक त्यांच्या सिद्धांताचा अभ्यास करतात. त्यांच्या लेखनाने दलित सौंदर्यशास्त्राला जागतिक ओळख मिळाली. आज अनेक आंतरराष्ट्रीय परिसंवादात त्यांच्या विचारांची चर्चा होते.

५. उर्मिला पवार :

उर्मिला पवार या मराठी दलित स्त्री लेखिका आहेत. त्यांचे 'आयदान' हे आत्मकथन दलित स्त्री अनुभवांचे प्रामाणिक चित्रण करते. यात जातीय आणि लिंगभाव आधारित शोषणाची कहाणी आहे. त्यांनी लघुकथासंग्रहांतूनही दलित स्त्रियांच्या जीवनाचे चित्रण केले. पवार यांचे लेखन स्त्रीवादी आणि दलित दृष्टिकोनाचे संगम आहे. जागतिकीकरणामुळे त्यांच्या कृतींचे इंग्रजी अनुवाद झाले. विदेशी अभ्यासकांनी त्यांच्या लेखनाचा अभ्यास केला. आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवादी परिसंवादात त्यांचे आत्मकथन चर्चेत येते. त्यांच्या लेखनाने दलित स्त्री आवाजाला जागतिक ओळख मिळाली. आजही त्यांचे कार्य जागतिक स्तरावर दलित स्त्रीवादाचे प्रतिनिधीत्व करते.

१.६ निष्कर्ष :

१. मराठी साहित्यात दलित साहित्याने जातिव्यवस्थेच्या शोषणाविरुद्ध प्रभावी आवाज उठवून सामाजिक न्यायाची दिशा निर्माण केली आहे.
२. दलित साहित्याने पारंपरिक मराठी साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्राला आव्हान देऊन नवीन अभिव्यक्ती आणि प्रामाणिक अनुभवांना स्थान दिले आहे.
३. आत्मकथन, कविता आणि कथा या माध्यमांतून दलित जीवनानुभवांचे वास्तव चित्रण करून मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत.
४. दलित साहित्याने आंबेडकरी विचारांना साहित्यिक रूप देऊन वंचित समाजाच्या आत्मभानाला बळकटी दिली आहे.
५. जागतिक स्तरावर अनुवाद आणि अभ्यासाच्या माध्यमातून दलित साहित्याने मराठी साहित्याची आंतरराष्ट्रीय ओळख वाढवली आहे.
६. दलित साहित्य हे मराठी साहित्यातील सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरून समकालीन लेखनाला प्रेरणा देत आहे.

संदर्भ :

१. बाबुराव बागूल, जेव्हा मी जात चोरली होती, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, १९६३, पृष्ठे ९४.
२. नामदेव ढसाळ, गोलपिठा, (स्वतंत्र प्रकाशन / नारायण आठवले), मुंबई, १९७२, पृष्ठे ७४.
३. दया पवार, बलुतं, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९७८, पृष्ठे २०८.
४. शरणकुमार लिंबाळे, अक्करमाशी, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, १९८४, पृष्ठे १२६.
५. उर्मिला पवार, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००३, पृष्ठे १६८.